

KALMÁR GYÖRGY ÉLETE MINT MŰ*

A református teológus, filozófus, költő Kalmár György élete tipikus 18. századi protestáns karriertörténetnek indult. De nem lett az: művé vált, egyszerre részévé saját alkotásainak, s egyszerre önálló, elbeszélésre alkalmas, tehát tanulságos művé. Nem tudom másként nevezni: *kalandos* életét korábban – a rendelkezésemre álló adatok alapján – feldolgoztam.¹ A források alapján egy, az eszméihez szélsőségesen ragaszkodó extrém figura képe rajzolódik ki, aki műveiben és életmódjában is mindent alárendelt az általa több helyen hangoztatott célnak: a valóság legtökéletesebb megismerésének és legalaposabb leírásának. A világ – ami számára természetesen az Isten által teremtetett jelentette – részének tekintette önmagát, a megfigyelőt, az érzékelőt is, s erre a szerepére műveiben is reflektált. Tette mindezt a pietizmus eszméi szerint újragondolt protestáns teológiai hagyomány és két évszázad filozófiája, episztemológiája alapján.

Atipikusnak nevezem tehát élettörténetét – s megjegyzem, már kortársai is annak tartották –, mégis, paradox módon éppen ennek köszönheti neve fennmaradását, s a művei iránt az utóbbi időben megélénkült érdeklődést is. Atipikusan sikeres karrier tehát az övé.

Mi az, hogy mű (amivé Kalmár György élete válik)?

A kora újkori ismeretelméleti rendszerek szerint – függetlenül attól, hogy éppen racionalista vagy empirista kiindulóponttal bírnak-e – minden nyelvi aktusnak, megszólalásnak, szövegnek (megjegyzem: tehát a valamilyen elvek szerint bármikor irodalomnak tartott szövegcsoporthoz is) az érzékeléstől függetlenül létező valóság lehet csak az alapja, forrása. Az ilyen értelemben vett referencialitás természetesen nem egyezik a gyakran a modern irodalmi művek elemzése során feltételezettel, hiszen ez még kétségek nélküli.

De mit is értek ismeretelméleti rendszerek alatt? Nagyon leegyszerűsítve a következőről van szó: az általában Arisztotelészre (és ritkábban Platónra)

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ HEGEDÜS Béla, *Prodromus: Kalmár György (1726-?) világáról*, Bp., Argumentum, 2008 (Irodalomtörténeti füzetek, 164).

visszavezetett elmélet szerint van egyrészt a minket, embereket körülvevő érzékelhető, felfogható világ mint objektív valóság, másrészt van ennek valamiféle lenyomata az elménkben ideák formájában, s harmadrészt van a nyelv, amelynek segítségével – mivel társas lények vagyunk – gondolatainkat másokkal megoszthatjuk, majd – a Kalmár nyelvelméletére is nagy hatást gyakorló – Leibniz *cognitio symbolica*-elmélete szerint² az elménkbe került ideákkal is foglalkozunk. Egészen a 17. századig, a hagyományosan kora újkornak nevezett időszak kezdetéig senki sem kérdezett rá komolyabban a különböző ismeretelmélet szintek közti összefüggésekre, hogy pl. azok és az azok közti kapcsolat szükségszerűen olyan-e, amilyen, vagy, hogy az érzékelő-képessége (korabeli magyar kifejezéssel: az *érzékenysége*) az embernek vajon lehetővé teszi-e, hogy elménkben a minket körülvevő világról valóban teljes és tökéletes lenyomattal bírjunk, továbbá, hogy a nyelv által közvetített, korábban megszerzett tudás milyen viszonyban áll a közvetlen tapasztalás során megszerzettel. A rendelkezésünkre álló szavakat, kifejezéseket sokáig minden fenntartás nélkül tartották az adott ideák legtökéletesebb artikulált, értelmesen hangzó vagy olvasható megjelenésének.

A korban lezajló tudománytörténeti fordulat, amely legfontosabb céljának a valóság lehetőség szerint közvetlen, tehát megfigyelő és nem az auctoritas-elve szerinti megismerését tűzte ki célul, hamar szembetalálta magát a problémával, miszerint sem érzékelésünk (*érzékenységünk* vagy *érzékenységeink*), sem a nyelvünk nem igazán alkalmas feladata elvégzésére. Ez a felismerés lett az alapja mind a racionalizmust, mind az empirizmust idővel eluraló szkepticizmusnak, amely mindennek előtt a nyelvvel, nyelvekkel, mint eszközzel szembeni bizalmatlanságban nyilvánult meg.

Ezen felismerés következményeinek belátása és az azokon való felülemelkedés valójában csak a romantika kezdetén történik meg, hiszen nyilvánvaló, hogy az európai felvilágosodást mindvégig áthatotta egy optimista hozzáállás, amely abból indult ki, hogy a világ megismerésének legtökéletesebb eszköze az új tudomány, az új, immár számunkra, mai emberek számára is ismerős tudományágak. Annak, amit ma szépirodalomnak nevezünk, a korban, mivel nem verifikálható kijelentéseket tett a valóságról, morális alapon gyakran

² Leibniz elméletét a *Meditationes de cognitione, veritate, et ideis* című korai (1684) művében fejti ki először, majd továbbfejleszti azt az *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* című, kivételesen német nyelvű kései, csak halála után megjelent (1717) írásában. Mindkettő megjelent modern jegyzetelt kiadásban: Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Zwei Aufsätze*, szerk. Uwe PÖRKSEN, jegyz. Uwe PÖRKSEN, Jürgen SCHIEWE, Stuttgart, Reclam, 1995. A Kalmárra gyakorolt hatásról: HEGEDÜS Béla, *Kalmár György nyelvelméletéről = Kolligátum: Tanulmányok a betvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 167–176.

rendkívül leértékelt szerep jutott, s ez a hozzáállás szintén csak a romantika kezdetével változott meg radikálisan.

A magyar irodalomtörténet-írás a 18. századi nyelvújítás (és valljuk be, valahol az irodalmi megújulás) fő ösztönzőjének hagyományosan azt a korabeli felismerést szokta tartani, miszerint a nyelv, a magyar anyanyelv egészében és mindennek előtt a közös – kulturális – nemzethez való tartozás jele. Ez az elképzelés a 18. század végén, a 19. század elején, figyelembe véve a magyar rendi társadalom elmaradottságát a nyugat-európaihoz képest, kétségkívül modern gondolatnak számított.

Ehhez képest kevésbé kutatott terület az ezt megelőző időszak előbbi szempontból még ideológiamentesnek nevezhető nyelvfelfogása, ritkán rendszerszerűen kifejtett nyelvelmélete vagy (nevezzük így:) nyelvszemlélete, amely szerint – igazodva az ismeretelméleti nézetekhez – a nyelv eszköz: funkciója szerint az érzékelés/érzékenység során elért megismerés elengedhetetlennek tartott, de kétségkívül nem tökéletes eszköze. S habár valóban megfigyelhető egy történelmi egymásutániság a nyelv mint eszköz konstrukcióból a nyelv mint a nemzet jele irányába, valójában a két szemlélet között semmilyen összefüggés nincs. Továbbá a hagyományos történeti leíró módszer nem veszi figyelembe azt az igen fontos eszme- és filozófiatörténeti folyamatot, amely során a locke-i alapú nyelvi szkepszist (amelynek egyértelmű terméke az Európát eluraló szótáríró-program) fölváltja a nyelvi figuralitáson alapuló anyanyelvelmélet. Pedig ennek a folyamatnak Magyarországon is van nyoma, s Kalmár műveit (mind az értekezőnek tarthatókat, mind pedig az irodalminak nevezhetőket) ebből a szempontból modellszerűnek kell tartanunk. Modellszerűnek, mert a fentebb ismertetett problémákra radikális választ ad a szerző mind életmodelljében, mind pedig műveiben. Kalmár az érzékeléssel (*érzékenységgel*) szembeni szkepszist teológiai alapon oldja fel, a kifejezhetőségre pedig nyelvelméleti rendszert dolgoz ki műveiben. Az általa talált megoldásokból pedig az következik, hogy nem élhetett másképp, mint tette, s nem írhatott mást, mint ami egész életében foglalkoztatta, saját műfaj-meghatározása szerint: *poema universalét*, amely nagy mű arra volt hivatott, hogy a másik, még nagyobb művet, az Isten által teremtetett, az érzékelhetőt a lehető legtökéletesebben leírja. S ennek a nagyobb műnek, s így saját művének is részévé vált maga Kalmár György is.

Kalmár György élete³*Tények*

Kalmár 1726-ban született a Pápa melletti Tapolcafőn református családban. Debrecenbe került a kollégiumba, ahol egy Szilágyi Sámuelről származó anekdota szerint korán felfigyeltek tehetségére. 1749-ben már Oxfordba tanult, ahol a következő évben disszerált, s megjelentetett exegetikai munkájával díjat is nyert. 1751-től 53-ig Londonban élt, s a héber nyelvvel kapcsolatos angol nyelvű publikációival angliai és új-angliai körökben is ismertségre tett szert. Ekkor publikálta a húsz évvel később megjelent világnyelv-tervezetének első felhívását angolul. 1754-ben azonban már Itáliát utazta körbe, majd egy rövid bécsi és tapolcafői tartózkodás után Erdélyen keresztül 1755-ben fél éves ott tartózkodásra Konstantinápolyba utazott. 1755-ben és 56 első felében bejárta Egyiptomot, felkereste a mai Haifa melletti Ptolemaist, eljutott Názáretbe, megmászta a Kármel-hegyet, majd Ciprus és Szmirna városának érintésével visszatért Konstantinápolyba. Újabb fél év után Bukaresten, Jászvásáron, Kijeven és Moszkván keresztül Szentpétervárra utazott, ahol Gábrriel metropolita, akit héber nyelvre oktatott, felajánlotta számára a héber tanszék vezetését a Nemesi Akadémián. Innen újabb fél év után 1757-ben érkezett haza Tapolcafőre. Első nagy útja tehát, tanulmányait is beleértve, nyolc évig tartott. Meglepő és feltűnő, hogy az ekkor még fiatal Kalmárt útja során katolikus főpapok, Közel-Keleten pedig angol és holland követek és konzulok, gazdag európai kereskedők támogatták.

1759-ben újra elindult, hogy a még Angliában vásárolt könyveit visszaszerezze. Ekkor publikálja Svájcban latin nyelvű héber grammatikáját. Második nagy útjának állomásai már nehezebben rekonstruálhatók: Strasbourgon keresztül Koppenhágába utazott. Tudható, hogy járt Königsbergben (ottani tartózkodásáról egyébként a filozófus Johann Georg Hamann is megemlékezett levelezésében, örültnek nevezve Kalmárt⁴), Halléban, Lipcsében, Breslauban, Varsóban majd ismét Jászvásáron. 1762-ben tért újra haza.

1767-ben ismét úton van: biztosan járt Jénában és Halléban, ahol héber grammatikáját ógörögül is megjelentette (ilyenből mindmáig kettő létezik), s annak kétszáz példányával Szentpétervárra ment, ahol újra felaján-

³ Kalmár György életét és a személyével kapcsolatban fennmaradt megjegyzéseket korábban hivatkozott könyvemben ismertetem és értelmeztem más szempontok szerint (v. ö. HEGEDÜS, *Prodromus...*, i. m., 26–99).

⁴ Johann Georg HAMANN, *Briefwechsel*, II, 1760–1769, hrsg. Walther ZIESEMER, Arthur HENKEL, o. O., Insel-Verlag, 1956, 98–99.; továbbá idézett könyvemben a források között: HEGEDÜS, *Prodromus...*, i. m., 140–142.

lották számára a Nemesi Akadémián a héber tanszék vezetését. Azt megint elutasítva visszatért Magyarországra.

A következő években jelentek meg legfontosabb és számára a nemzetközi ismertséget is megszerző munkái. 1770-ben Pozsonyban publikálta *Prodromus...* című magyar grammatikáját, amelynek mintegy függelékeként jelent meg a csaknem ötezer sornyi hexameteres magyar nyelvű költeménye, a *Valóságos Magyar ABC*, illetve az addigi utazásait összefoglaló *Post Scriptum* című műve.⁵ Itt jegyzem meg, hogy a *Valóságos Magyar ABC* cím nem azt jelenti, hogy az igazi, eredeti magyar abc (betűsor), hanem a kifejezés 'a valóságról magyarul szóló lexikon' jelentésben áll, s erre utal a Kalmár által megadott *Tesaurus Hungaricus* cím is. Művének célját maga így foglalja össze:

„Mindent, amit ezen szemeim megláttak a földön;
s mindent, amit ezen füleim hallottak akárhol;
s mindent, amit igen jól megkísérte az elmém;
mind azokat, mondom, ha lehet, meg kell nekem írnom.” (369)

1772-ben Berlinben, a híres filozófus, Johann Heinrich Lambert hathatós támogatásával adta ki latinul világnyelv-tervezetét, amit 1773-ban Rómában olaszul, majd 1774-ben Bécsben németül is megjelentetett.

Az egyre ismertebbé váló Kalmárról az 1770-es évektől kezdődően meglepő módon egyre kevesebb adat áll rendelkezésünkre, s későbbi munkái is rendre kéziratban maradnak, köztük a nyelvelméleti rendszere szempontjából legfontosabb, a *Magyar Merkúrius* is, amely a magyar nyelv tudományok művelésére való alkalmasságát vizsgálja. Az utolsó vele kapcsolatos adatunk 1781-ből származik. Maig nem tudni, hogy mikor és hol halt meg.

A személy

Kalmár személyéről elég sok magyar és külföldi kortárs visszaemlékezés, gúnyvers maradt fent, és ezekből – függetlenül attól, hogy hogyan értékeli műveit – egy meglehetősen külön figura alakja rajzolódik ki. A jellemzések alapján (súlyozva az említett tulajdonságok gyakorisága szerint), Kalmár rendkívül sok nyelven tudott, még nyomtatásban meg sem jelent, sőt meg sem írt munkáit is jól fejben tartotta, és azokról, de csak azokról hajlandó volt beszélgetni, vitázni, mert amúgy teljesen hallgatag volt.

Nagyon igénytelen volt: ruhája szakadt és koszos, parókája zsíros (erről szinte mindenki írt), kalapja vásári portéka, fogazata hiányos. Minden

⁵ A teljes mű leírása: *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-(seu, Hunno)-Avarici, sive Adparatus Criticus ad Linguam Hungaricam, adcedit Lex Poetica [...], item Poema Hungaricum de Statu Hominis integro et corrupto [...], deinde Mantissae loco, ex Itinerario XX. annorum...*, Pozsony, 1770. A *Valóságos Magyar ABC* a 204., míg a *Post Scriptum* a 386. oldalon kezdődik.

bizonynal alkoholista volt, és mindemellett bármikor kapható a megbotránkoztató bujálkodásra. Ráadásul még a neki juttatott adományokkal – amelyekkel utazásait finanszírozta – sem tudott elszámolni. Levelezésben dokumentált példa van arra, hogy egy jeles német tudós, Abraham Penzel, aki Kalmár műveit ismerte, mikor életében először személyesen találkozott azzal a „csavargóval”, nem hitte el, hogy az ugyanaz a személy, mint aki a nagyra becsült műveket írta. Ráadásul ez a csavargó Johann Heinrich Lambertre, a híres berlini filozófusra, mint pártfogójára hivatkozott, akit erről gyorsan levélben figyelmeztet. Lambert válaszában megnyugtatta, vagy talán inkább meghökkentette Penzelt: a leírás alapján az a csavargó csak Kalmár György, a híres nyelvész lehetett, s valóban, berlini tartózkodása alatt is igen sok probléma volt a figurával. Mindemellett megjegyzi azt is, hogy ez a furcsa Kalmár az, aki Leibniz nyelvelméleti munkásságát az egyedül megfelelő módon továbbfejlesztette.⁶

A kortársak személyes találkozásain alapuló jellemkép – főleg Kazinczy igazán riasztó leírása nyomán⁷ – a következő évszázadokban persze tovább színesedett, s így lett belőle egy álmodozó, a külvilággal mit sem törődő paranoiás őrült, akit Weöres Sándor végül szadista verőlegényekhez hasonlít.⁸

Kalmár életvitelével természetesen kizárta magát mind a kortárs nemzetközi (jórészt intézményesült), s mind a magyar (intézményesülés alatt álló) tudományos, irodalmi közéletből, de egy botrányos ügye miatt még a református egyházi hierarchiában sem kaphatott szerepet. Tagadhatatlan azonban, hogy személyének különössége hatással volt és mindmáig hatással van művei értelmezésére, mintegy részévé válva és együtt fejlődve azok történeti kontextusával.

Weöres Sándor közel négy évtizeddel ezelőtti újrafelfedezése a *Három veréb hat szemmel* antológiában megsejtett valamit, de alapvetően rossz irányt jelölt ki a Kalmár-értelmezés számára. Szerinte a művekhez a kulcs Kalmár *őrülete*; ebből következőleg nem szükséges rendszert keresni pl. a legfontosabb

⁶ A Kalmár személyével foglalkozó szövegeket a Penzel-Lambert-levelezéssel együtt könyvemben tettem közzé a források pontos megadásával: HEGEDÜS, *Prodromus...*, i. m., 142–147.

⁷ Kazinczy 1781-ben vagy 1783-ban találkozott Budán Kalmárral, akit ijesztő ruházata alapján elsőre csavargónak tartott. A találkozást többször és többféleképpen írta meg. Az egyes szövegváltozatok kritikai kiadása: KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Nyomda, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei. Első Osztály. Eredeti Művek), 50–52, 172, 320, 491–492, 588–589, 752–754. A magyar irodalomtörténetben sokáig Kazinczy jellemzése volt az alapja a Kalmár személyét és műveit érintő leírásoknak.

⁸ „Még hazafisága is szadista, mint valami hivatalos spiclinek, vagy keretlegénynek.” *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*, II, összeáll., s. a. r., jegyz. és utószó WEÖRES Sándor, Bp., Magvető, 1982, 2. kiadás, 137.

műben, a *Valóságos Magyar ABC* hexameterfolyamában sem, hiszen az nem függetleníthető a szerzői szándéktól – ami a feltételezett örület miatt nem is rekonstruálható –, s tulajdonképpen nem is értelmezhető.⁹

Önreflexiók

Az utazás

Kalmár György gyakorlatilag az egész életét úton töltötte. Ehhez képest elsőre talán meglepő, hogy milyen keveset írt közvetlen úti tapasztalatairól, s önmagáról mint utazóról. A *Valóságos Magyar ABC*-hez csatolt csaknem ezersornyi hexameterből álló *Post Scriptum* befejező részében lezárva a teljes könyvet, tehát a grammatikát, a *Valóságos Magyar ABC*-t és *Post Scriptum*ot is, meglepő módon azonosul egymással Kalmár György személye és a szerző:

„Menj, Postám, amit adtam a szádba, füledbe, kezedbe,
azzal el. E' kis *adósságot* mostan lefizetvén,
a menedék levelet hozz'd el; nálok ne maradjon.
A többit 's megadom, mondd meg, ha éltet az ISTEN.
Szívemből kettős köszönettemet írom azonban.
S tudják meg, hogy erős szeretettel *lángal a szívem*
hozzájok: nyilván van e' *Kalmár György Leveléből*.” (421–422)

A „levél” kifejezéssel utal az egész mű címére: a *Prodromusra*. Úgy tűnik, mintha tisztában lenne az őt ért vádakkal, ezért magyaráz, de nem mentegetőzik. Ahogy Kalmár fogalmaz: „Mást hogy az erkölcs vi'sgálója tehessen igazzá”, tehát ahhoz, hogy a megfigyelő hatására valaki igazzá válhasson, ahhoz előbb a vizsgálónak, a megfigyelőnek azonosulnia kell a másikkal, a nem-igazakkal:

„minek utánna *magát alkalmaztatta* kiváltkép'
egy kevés álnoksággal, *igaznak ürügyivel* ugymint,¹⁰
mind a sz-r-lm-shez, s *színeshez*, ugy a hazughoz;
mind a kevélykéhez, s *borzóhoz*, szint'ugy egyébhez;
mintha sz-r-lm-s, hazug és színes volna, kevély is;
s mintha a részegségre, egyébre 's, hajlana ő is.” (425–426)

Veszélyes vállalkozás ez, s nem biztos, hogy „megszenteli Isten az eszközt”. Veszélyes lehet még azt kiírni is, amihez látszólag hasonul az ember, így lesz a szerelmesből a szövegben sz-r-lm-s, s máshol a barátból

⁹ Weöres Sándor meghökkentő, de egyben figyelemreméltó elemzése: *Uo.*, 133–140.; szövegközlés: *Uo.*, 124–133.

¹⁰ Kalmár György jegyzete ehhez a sorhoz: „Valónak tettetvén a dolgot: magát színlelvén olyannak, mint más.”

b-r-t. De veszélyes azért is, mert ha meg is szenteli Isten az eszközt, a kísértések miatt a gyarló ember nem biztos, hogy megmarad csupán esz-köznek; az erkölcs vizsgálója önmaga vizsgálójává válhat rossz esetben:

„S látni sok erkölcsöt könnyű; de igen *veszedelmes!*

Szenved a *száj'd*, orrod, *nyelved*, *füled*, *inyed*, a *szíved* 's!

fáj a *szemed*! A *kezed* sértődik! s ütközik a *láb*!

Élete 's embernek sokszor van *tárva* veszélyre.

Tisztessége szegénynek igen hánykodik a *hab* közt!” (424)

Az utazó tehát folyamatosan érzékel, tapasztal, gyűjt, hiszen bizonyos fokig kívülálló. De csak ez a feltételezett kívülállósága különbözteti meg a megfigyelttől. Hiszen a *Post Scriptum* egyik hasonlata a következőképpen fogalmaz: úgy lehet elképzelni, mármint az érzékeny-megfigyelőt, mint „valamelj fácskát közepén a-sebes folyamatnak.” Azért meglepő és talán megvilágító ez a hasonlat, mert a megfigyelő, az utazó egy statikus ponthoz hasonul. Elkerülhetetlen, hogy azzá váljon bizonyos fokig, ami elúszik mellette vagy megakad benne:

„Mindenféle *szemét*, *giz-gaz* s *dög* megakad abba;

s környüle megmaradand; míg *az ár el nem viszi* onnan.” (416)

S mivel a *Valóságos Magyar ABC* első 1240 sorában megírt nagy himlő-allegória alapján az emberiség mind lelkileg, mind testileg korrumpálódott a bűnbeesés miatt, a világot, a valóságot tudatosan megfigyelő és rögzíteni akaró személy éppen az önmaga számára feltételezett és fenntartott üdv-történeti szerepe miatt az őt szemlélők számára jut el a külső és belső romlottság egy olyan fokára, amely személyét emlékezetessé és példaszerűvé teszi.

Kalmár György megfigyelő, érzékelő figurája így egyidejűleg jelenti azt – az ő kifejezésével élve – valóságos személyt íróként és nagy művének főszereplőjeként, aki számára csaknem hatezer sor hexameter publikálása miatt várja a felmentő levelet, ítéletet, bár aki – meggyőződése alapján – azt már pietista értelemben vett újjászületése során, éppen megfigyelővé válásával, az ember számára elérhető legtökéletesebb érzékelőképesség/*érzékenység* elérésével egy számára fontosabb helyről már rég megkapta.